

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.3.06>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Віра КУЗЬМЕНКО

Індивідуально-психологічні особливості розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб*

VIRA KUZMENKO. Individual and psychological features of development and upbringing of preschool children from the families of ATO participants and internally displaced persons. *Research relevance of individual psychological development specialties of pre-school children from families of ATO militaries and internally-moved migrants is described. Theoretical analysis of children's stress and psychological traumas scientific research is provided. The stages and methods of diagnostics are characterized. The results of the diagnostic stage of the study are presented, in which positive and disturbing features of the development and upbringing of children from families of these categories are highlighted. Proved that kids, which went through psychological trauma need support of adults, stabilizing of relations with peers, individual approach, informative communication with parents, activation of abilities and mental potential. The structure of the technology for recording the individual characteristics of the development of children from families of*

Received 08.21.2023

Peer-reviewed 09.06.2023

Revised version received 09.18.2023

Accepted 09.25.2023

participants in the ATU and immigrants is presented.

Key words: *diagnostics, psychological trauma, migrants, ATO participants, stress, fobia, individual specialties, development, pre-school, technology for recording the individual characteristics.*

1. Постановка проблеми

Діти дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо-переміщених осіб (ВПО) пережили психологічну травму, що потребує моніторингу їхнього психічного стану, надання їм спеціальної психолого - педагогічної допомоги, виявлення індивідуальних особливостей розвитку як позитивного, так і тривожного характеру. Зарубіжними та вітчизняними психологами здійснено вагомий внесок у дослідження проблем стресу та психологічних травм у дорослих та дітей дошкільного віку (М.Буянов, О.Захаров, В.Панок, Н.Пезешкіан, С.Сельє, Т.Титаренко). Ці та інші автори ґрунтовно вивчали питання виникнення страхів та тривожності у дітей, емоційних розладів, прояву агресивності та жорстокості, замкненості [1;2;3;4;5;6;7;8; 9]. Вченими розроблено систему ефективних психотерапевтичних занять з використанням казкотерапії, арттерапії, музикотерапії (І.Вачков, Г.Вебер, І.Кучера, Н. Пезешкіан, К. Шеффлер, Б.Хеллінгер). Розроблено та обґрунтовано систему ключових положень щодо консультування батьків з метою оптимізації стилю родинного виховання (І.Бех, О.Кононко, Ю.Приходько, Н.Ньюкомб). Однак, аналіз досліджень свідчить, що ресурси психолого-педагогічного супроводу, недостатньо використовуються для вирішення сучасних завдань, зокрема пов'язаних зі станом виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і ВПО. Зокрема, недостатньо вивчені особливості перебігу психологічної травми, її наслідки, особливості формування посттравматичного симптомокомплексу, механізми активізації психологічних захистів на етапі дошкільного дитинства. У психологічній науці не встановлено оптимізуючі ресурси особистості, що допомагають подолати психологічну травму такого характеру та вибудовувати гармонійну картину світу. Саме тому актуальним є здійснення дослідження на тему: «Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб», у ході якого ми здійснювали вивчення індивідуально-психологічних

особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин вказаних категорій.

Ми припускали, що діти дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО пережили психологічну травму, унаслідок чого потребують додаткової психологічної допомоги з боку психологів та педагогів. Перенесена психотравма може спричинити виникнення негативних психічних проявів (нервові напруження, тривожність, стресові розлади, фобії, образливість, замкненість, агресивність, жорстокість тощо). Однак, можливим наслідком посттравматичного симптомокомплексу можуть бути прояви протилежного спрямування, а саме: активізація внутрішніх захисних механізмів, підвищення рівня самосвідомості та саморегуляції поведінки, пришвидшення процесів ієрархізації цінностей, формування життєвих смислів та світоглядних уявлень.

Отже, метою даного прикладного дослідження, що виконується за рахунок видатків загального фонду державного бюджету МОН України, є: розробка, апробація та запровадження методики психолого-педагогічного супроводу, в якій будуть інтегровані технології моніторингу та урахування індивідуальних відмінностей, технології активізації психологічних захистів й духовного та творчого потенціалу, актуалізації здібностей, технології соціально-морального, національно-патріотичного виховання та інших, що сприятиме успішній адаптації та реабілітації дітей з родин учасників АТО і ВПО та гармонізації їхнього розвитку. Підстава для проведення дослідження: наказ МОН України від 31 жовтня 2016 р. № 1296, наказ МОН України від 10 лютого 2017 р. № 199.

2. Виклад результатів дослідження

Метою діагностичного етапу дослідницької роботи було: виявлення індивідуально-психологічних особливостей розвитку та виховання дітей з родин військовослужбовців зони АТО та внутрішньо-переміщених осіб (ВПО). Експериментальною базою виступили дошкільні заклади різних міст та областей України (м. Київ, м. Рівне, м. Одеса, Київської та Миколаївської областей). Загальна кількість досліджуваних на усіх етапах діагностичної роботи – 2439 дітей дошкільного віку та їх батьків. Загалом дослідженням було охоплено дітей дошкільного віку - 1119, з них дітей з родин учасників АТО – 773 дитини, родин ВПО - 346 дітей (табл.2.1.). Загальна кількість досліджуваних батьків – 1320, серед яких 873 батьків

з родин учасників АТО та 447 з родин ВПО (табл.2.2.).). Пілотне опитування було проведено у 16 ДНЗ Шевченківського району міста Києва. Загальна кількість досліджуваних дітей на цьому етапі – 206 дошкільників. Активними партнерами в реалізації діагностичного етапу дослідження виступили психологи дошкільних закладів та співробітники психологічних служб обласних, міських, районних управлінь освіти.

Організація діагностично-аналітичного етапу дослідження. Досягнення цілей діагностичної роботи на кожному з етапів забезпечується послідовністю застосування кожного з методів, саме такий порядок діагностичної роботи забезпечує поступовий перехід від виявлення загальних тенденцій розвитку дітей вказаних категорій до більш поглибленого розуміння індивідуальних особливостей їх розвитку та у подальшому – складання історії індивідуального розвитку для тих дітей, які потребують особливої уваги з боку психолога, педагогів, батьків.

1 етап. Первинне вивчення загальних тенденцій розвитку та виховання дітей. Метою першого етапу діагностичної роботи є виявлення загальних тенденцій розвитку дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО, тенденцій сімейного виховання у цих родин. Методи діагностики: опитувальник для психологів ДНЗ (розробники: В.Кузьменко – доктор психологічних наук, професор, І.Луценко – доктор педагогічних наук, професор).

2 етап. Вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей з родин військовослужбовців зони АТО та внутрішньо-переміщених осіб (ВПО). Метою другого етапу діагностичної роботи є встановлення тих індивідуальних та типових особливостей розвитку, що характерні для певної вікової групи дітей вказаної категорії та особливостей виховання та сімейних запитів їх батьків. Методи діагностики: цілеспрямоване спостереження (розробник програми В.Кузьменко), анкета для батьків (адаптовано Т.Мельничук).

3 етап. Поглиблене вивчення індивідуальних особливостей розвитку та виховання дітей з родин військовослужбовців зони АТО та внутрішньо-переміщених осіб (ВПО). Метою третього етапу діагностичної роботи є виявлення позитивних та проблемних аспектів розвитку кожної дитини, в якій виявлені порушення психофізичного розвитку та розлади сімейного виховання та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними. Методика «Історія індивідуального

розвитку» (розробник: доктор психологічних наук, професор В.Кузьменко), анкета на вивчення особливостей сімейного виховання (канд. психол. наук Т. Мельничук), методи вивчення емоційного розвитку (канд. психол. наук В.Гальченко).

Аналіз результатів першого етапу дослідження. Результати опитування, спрямованого на виявлення загальних тенденцій розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО, показали, що найбільш вразливими психотравмуючими подіями для дітей дошкільного віку з родин учасників АТО виявились: розлука з близькими (36,5%); поранення близьких (13%); 3) переселення (11,5%); стрілянина (1%); смерть батька (1%); контузія (0,5%); пожежа (0,5%); розлука з батьком (0,5%); ночівля в бомбосховищі (0,5%). Найбільш вразливими психотравмуючими подіями для дітей дошкільного віку з родин переселенців виявились: переселення (31,5%); розлука з рідними (27,5%); зміна звичного оточення (4,5%); пожежа (1,5%); вибухи (1%).

Аналіз результатів стосовно розвитку дітей з родин учасників АТО дає підстави стверджувати, що ці діти мають ряд своєрідних, яскраво виражених особистісних властивостей. Серед найбільш виражених позитивних особливостей розвитку, притаманних дітям з родин учасників АТО, психологи ДНЗ називають: турботливість (32,5%); активність (19,5%); патріотизм (21%); відповідальність (17%); впевненість (16,5%); уважність (5,5%); дисциплінованість (4,5%); організованість (4%); мотивація досягнення успіху (4%); самостійність (3%); відкритість (3%); співчутливість (0,5%). Серед найбільш виражених тривожних особливостей розвитку дітей з родин учасників АТО психологи ДНЗ називають: мінливість настрою (32,5%); розсіяність (21%); страхи (20%); порушення сну (16%); агресивність (14,5%); вразливість (10%); замкненість (5%); тривожність (4,5%); недовіра до інших, прагнення до емоційної близькості з батьками, впертість (2,5%); плаксивість (2%); егоцентризм (1,5%). При цьому психологи зазначають, що загалом досліджувані діти розвиваються відповідно віковим нормам (11,5%), але потребують постійної уваги та співучасті дорослих в їх діяльності, що додає впевненості, забезпечує емоційну підтримку та врівноважує дитину.

Аналіз даних стосовно розвитку дітей з родин переселенців показав, що ці діти також мають виражені своєрідні особливості як позитивного, так і негативного спрямування. Серед своєрідних позитивних особливостей розвитку дітей з родин переселенців

психологи найчастіше називають: турботливість (26,5%); активність (16%); патріотизм (13,5); організованість (12%); уважність (11,5%); відповідальність (11,5%); самостійність (7,5%); дисциплінованість (7%); відкритість (6,5%); впевненість (4,5%); мотивація досягнень (4,5%); наполегливість (4,5%); самосвідомість (2,5%); співчутливість (1,5%). Серед тривожних особливостей, притаманних розвитку дітей з родин переселенців, психологи ДНЗ називають: мінливість настрою (17%); замкненість (12%); страхи (11,5%); розсіяність (8,5%); порушення сну (6%); агресивність (5,5%); тривожність (4,5%); прагнення до емоційної близькості з батьками (2,5%); впертість (2,5%); недовіра до інших (2%); егоцентризм (1,5%); плаксивість (1,5%). Як свідчать результати опитування, найбільш вираженими є порушення емоційної сфери (настрою, сну, наявність страхів, плаксивість) та комунікативної (замкненість, агресивність, впертість, недовіра до оточуючих, егоцентризм).

У своїх відповідях психологи відзначають, що ряд особливостей є спільними як для дітей з родин учасників АТО, так і переселенців. Так, ієрархія цих властивостей виглядає наступним чином: активність (30,5%), патріотизм (24%); відповідальність (12%), самостійність (10%), самосвідомість (9,5%); організованість (7%); мотивація досягнень (6,5%); впевненість, відповідальність (6%); уважність (5%); дисциплінованість (4%); співчутливість (2,5%). Серед тривожних якостей, притаманних обома групам досліджуваних, відзначено: мінливість настрою (32,5%); розсіяність (21%); страхи (20%); порушення сну (16%); агресивність (14,5%); замкненість (5%); тривожність (4,5%); недовіра до інших, прагнення до емоційної близькості з батьками, впертість (2,5%); плаксивість (2%); егоцентризм (1,5%). Отже, на перших місцях у переліку позитивних опинилися такі особистісні якості, як активність, патріотизм та відповідальність, серед тривожних переважають порушення емоційної сфери (мінливість настрою, розсіяність, страхи, порушення сну, тривожність), когнітивної (розсіяність) та комунікативної (недовіра, агресивність). Опитувані психологи підкреслюють, що усім досліджуваним дітям також властиво те, що вони потребують більше уваги з боку дорослих та більше проявів теплоти та любові, страхи у таких дітей, як правило, наявні, але якщо з ними працювати, то минають. Психологи підкреслюють, що діти з родин АТО та ВПО потребують індивідуального підходу в процесі виховання та навчання, особливої уваги педагогів; їм притаманне недовірливе ставлення до дорослих, закритість, уникання

взаємодії з дітьми у групі, вони важко адаптуються до нового місця проживання, сумують за родичами. Зазначають, що освітні заклади мають проводити інформаційно-просвітницьку роботу з батьками, спрямовану на формування толерантності, поваги до культури, історії, мови, звичаїв, та традицій як українців, так і представників різних національностей за участю фахівців.

Психологи дошкільних закладів визначають найбільш виражені тривожні прояви щодо виховання дітей з родин учасників АТО у такому порядку: на першому місці – байдужість 10%; на другому місці – авторитарне виховання 9%; на третьому місці – прояви роздратованості, приниження особистості 3%. Серед найбільш виражених тривожних проявів у вихованні дітей з родин ВПО психологи відзначають: на першому місці – байдужість батьків 33%; на другому місці – матеріальне заохочення дитини 12%; на третьому місці – прояви роздратованості, приниження особистості, надмірне чванство 10%.

Найбільш виражені позитивні прояви особливостей виховання дітей з родин внутрішньо-переміщених осіб (ВПО): на першому місці – усебічна підтримка 46% ; на другому місці – патріотизм 21%; на третьому місці – згуртованість родини, підтримання дружніх зв'язків з іншими ВПО сім'ями 12%. Позитивною відмінністю у своєрідному вихованні дітей родини військовослужбовців зони АТО є акцентування уваги на вихованні у дітей відповідальності, а у родин внутрішньо переміщених осіб (ВПО) на згуртованість родини, підтримання дружніх зв'язків з іншими ВПО сім'ями. Відмінними негативними особливостями виховання дітей у родинах учасників АТО є авторитарне виховання, а ВПО – надмірне матеріальне заохочення.

Психологи ДНЗ зазначають, що як дітям з родин військовослужбовців зони АТО, так і дітям внутрішньо-переміщених осіб (ВПО) потрібно «більше любові», тепла та уваги з боку дорослих, страхи у таких дітей, як правило, наявні, але якщо з ними працювати, то знижується їх рівень чи вони і взагалі зникають. Також підкреслюють, що ці діти потребують індивідуального підходу з боку педагогів у процесі виховання та навчання, вимагають особливої уваги з боку батьків, що виявлялася б у доброзичливості, власній емоційній врівноваженості та терплячості. Дітям АТО та ВПО більш притаманне недовірливо-насторожене ставлення до дорослих; закритість та уникнення взаємодії з дітьми в групі. Вони важко адаптуються до нового місця проживання, сумують за

родичами. Також, слід наголосити на тому, що навчальні заклади мають проводити інформаційно-просвітницьку роботу з батьками, щодо можливого негативного психологічного стану таких дітей, що виражається в підвищеній емоційності, збудливості, демонстративній вередливості, плаксивості чи навпаки, замкненості та відчуженості.

Аналіз результатів другого етапу діагностичного обстеження дітей з родин учасників АТО та ВПО. Метою даного етапу було поглиблене вивчення індивідуальних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО. Результати обстеження за допомогою складання «Історії індивідуального розвитку» кожної дитини в цілому підтверджують дані першого етапу дослідження та надають ряд додаткових відомостей стосовно притаманних дітям індивідуальних особливостей розвитку.

Загалом виявлено такі підгрупи дітей: 1) розвиток яких оцінено як гармонійний, оскільки їм властиві однорідні (монохромні) результати за різними сферами з окремими проявами тривожних ознак, що швидко минають при здійсненні ефективних психолого-педагогічних заходів. Ми віднесли до цієї підгрупи дітей як з високими, так і середніми результатами (27% з високим рівнем та 42 з середнім, що сукупно становить 69% від загальної кількості досліджуваних); 2) розвиток яких оцінено як дисгармонійний (наявні суперечливі, часто-полярні результати за різними сферами розвитку, як високі так і низькі. Сюди ж були віднесені діти з переважно низьким рівнем розвитку за більшістю досліджуваних сфер). Виявилось 10% дітей з суперечливими та 21% з низькими результатами розвитку, що сукупно становить 31% від загальної кількості досліджуваних.

Гармонійно – високий рівень розвитку. На цьому етапі встановлено, що серед вказаної категорії дітей значна кількість таких, в кого виявлено високі показники розвитку за усіма досліджуваними сферами (27%). Розвиток цих дітей характеризується відповідністю віковим нормативам за усіма параметрами та навіть їх випередженням за окремими сферами. Найвищі показники розвитку відзначені в інтелектуальній, соціально-етичній, сферах самосвідомості та здібностей. В інтелектуальному розвитку цим дітям властивий високий рівень загальної та пізнавальної активності, допитливості, зосередженості та уважності, що забезпечує належне засвоєння пізнавальної інформації. Психологи зазначають, що діти цієї підгрупи дуже добрі, хороші та чуйні; вони виявляють турботливість, впевненість у собі, розсудливість, виваженість та поміркованість дій

та вчинків, готовність прийти на допомогу друзям. Вони виявляють високий рівень патріотизму, любов до Батьківщини, щирість, чесність та доброзичливість. Ці діти дуже активні та працьовиті, їх люблять та поважають товариші. Психологи відзначають особливі досягнення цих дітей у сфері розвитку здібностей, підвищений інтерес до якогось одного виду діяльності (спорт, музикування, малювання, танці, співи, вивчення іноземної мови тощо), наполегливі заняття улюбленим видом діяльності, вигадкування нових прийомів та розпитування дорослих про це, наполегливе відстоювання можливості займатися улюбленим видом діяльності, прояви креативності, відмови від шаблонів, зразків у цьому. Тим не менше, виявлено окремі тривожні моменти у розвитку цих дітей: їм притаманна значна кількість страхів (що, власне, є характерним для усіх дошкільників загалом, але нетипових за змістом – вибухи, кров, смерть, втрата домівки), проте при ефективній психологічній підтримці ці страхи та негативні наслідки пережитих подій швидко минають. Зауважимо, що встановлені позитивні особливості прямо пов'язані з особливостями виховання дитини в родині, згуртованістю родини, теплими сімейними стосунками, особливо – з емоційною теплотою матері, її здатністю створювати у родині позитивний мікроклімат, проводити час спільно з дітьми, наповнювати їх життя позитивними враженнями, бути співучасником різних видів дитячої діяльності.

Гармонійно-середній рівень розвитку (42%); з окремими проявами емоційних порушень (не сформованість регуляції поведінки, невміння володіти емоціями, плаксивість, наявні страхи, невміння впоратись з темпоральними особливостями), соціально-етичних (прояви замкненості, агресивності), інтелектуальних (розсіяність, неуважність). Розвиток цих дітей характеризується помірними результатами у різних сферах без особливих досягнень, але і без яскраво виражених проявів негативного змісту. Вони суттєво залежать від впливів соціального середовища, дорослих та однолітків, які знаходяться поруч, власну ініціативу виявляють рідко. Їх поведінка визначається змістом пропонованої діяльності, вони включаються у різні види діяльності, погоджуються як на провідні ролі, так і на виконавські. Епізодично виявляють невміння володіти емоціями, плаксивість, нездатність регулювати поведінку, страхи, але при здійсненні ефективних психолого-педагогічних впливів ці негативні прояви швидко минають.

Дисгармонійно- суперечливий рівень розвитку (10%). У ході поглибленого аналізу виявлено підгрупу дітей з суперечливими, інколи протилежними (полярними) показниками розвитку у різних сферах психофізичного розвитку (10%). У виявлених поєднаннях високого та низького рівнів задіяні усі сфери розвитку, але найчастіше - інтелектуальна та емоційна або темпоральна сфери. Найбільш розповсюджені «полярності» поєднують високі показники інтелектуального та низькі емоційного розвитку; високі показники інтелектуального та низькі потребово-мотиваційного та соціально-етичного; високі показники інтелектуального та низькі фізичного та темпорального розвитку. Високі результати у сфері соціально-етичного розвитку можуть поєднуватись з низькими в інтелектуальній або сфері розвитку здібностей. Низькі результати темпоральних проявів поєднуються з розвиненим прагненням до розвитку здібностей (по 2 % кожного типу поєднань).

Низький (21%). Цим дітям притаманні низькі результати за усіма сферами розвитку. Загальні показники психофізичного розвитку нижче вікової норми. Стан здоров'я поганий, діти хворобливі, мають хронічні захворювання або сенсорні розлади. Мова розвинена погано, словник бідний. Як правило, ці малюки уникають активної діяльності, спілкування, під час навчання швидко втомлюються. Якщо включаються у спільні ігри, то ця діяльність має відтворюючий, виконавський характер, найчастіше це примітивні маніпуляції з предметами. Самооцінка неадекватна, або низька, або надто завищена. Ініціативу виявляють дуже рідко. Діти залежні від допомоги дорослих та інших дітей, несамостійні. Дуже рідко виявляють потребу у спілкуванні, інтелектуальній або руховій діяльності. В емоційній сфері притаманно те, що вони важко переключаються, довго переживають негативні події, швидко втомлюються, виявляють боязкість, нерішучість. Погано запам'ятовують, часто неуважні, розсіяні, погано сприймають пояснення дорослого. Так само не виявляють бажання вчитися та наполегливості під час навчальних занять. Для них необхідним є надання постійної допомоги дорослого, проведення індивідуальної роботи з психологом та педагогом, проведення поглиблених розвивальних заходів в усіх напрямках, особливо у сфері емоційного, інтелектуального та комунікативного розвитку.

Отже, у ході даного етапу дослідження виявлено такі підгрупи дітей: з гармонійно-високим рівнем розвитку (27%); гармонійно-

середнім рівнем розвитку (42%); з дисгармонійно-суперечливим рівнем розвитку(10%) та з низьким (дисгармонійним) рівнем розвитку(21%). Підтверджено дані стосовно того, що існує тісний взаємозв'язок розвитку дітей з особливостями родинного виховання.

Саме ці підсумкові дані були покладені в основу створення *технології урахування індивідуальних особливостей* розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО. У відповідності до цієї класифікації стану індивідуальних відмінностей пропонуються варіативні освітні програми – *диференційована* (для дітей з гармонійними характеристиками стану індивідуальних відмінностей) та *індивідуалізована* (для дітей з дисгармонійними характеристиками стану індивідуальних відмінностей). Втілення цих програм має здійснюватись у відповідності до результатів попереднього вивчення стану індивідуальних відмінностей, притаманних індивідуальному психологічному обличчю кожної дитини. Так, з урахуванням виявлених ускладнень, суперечностей, нестабільності у певній сфері необхідна поглиблена робота у цьому напрямі, що і визначатиме пріоритети розвивальної роботи.

Реалізація *диференційованих* програм для дітей з гармонійним типом розвитку передбачає вибір та впровадження тих варіантів, які необхідно підтримувати та удосконалювати стосовно певної підгрупи дітей. Вони розподіляються на 10 варіантів: 1) програма урахування вікових особливостей; 2) статевої належності; 3) особливостей фізичного розвитку; 4) здібностей та інтересів; 5) типу вищої нервової діяльності; 6) самосвідомості; 7) соціально-етичного; 8) емоційно-вольового; 9) потребово-мотиваційного; 10) пізнавального розвитку.

Реалізація *індивідуалізованих* освітніх програм (ІОП) для дітей з дисгармонійним типом розвитку передбачає визначення індивідуально-орієнтованого змісту навчально-виховної роботи, вибір своєрідних методів та прийомів роботи, проведення індивідуальних занять із фахівцями (психологом, логопедом, інструктором з фізичного виховання та ін.), створення індивідуально-орієнтованих умов для розвитку таких дітей. Таким чином, у пропонованій нами структурі ІОП відображаються: *результати поточного вивчення* особливостей індивідуального розвитку, але при цьому саме на основі таких відомостей встановлюються пріоритетні для кожної дитини *завдання розвитку*, обґрунтовується необхідність посилення або зменшення питомої ваги у використанні дуже ефективних або малоефективних засобів *взаємодії* з дитиною, окреслюються ті

завдання, що не є обов'язковими для усіх інших дітей. У відповідності до визначених нетипових завдань окреслюється і своєрідний зміст навчально-виховної роботи, який підбирається педагогом із пропонованих програмами для інших вікових груп або з додаткових програм, де визначається зміст гурткової, факультативної роботи. Невідповідність навчально-виховного змісту типовим, стандартним зразкам примушує до пошуку нестандартних *форм, методів та засобів* педагогічної діяльності, провідні з яких також фіксуються в ІОП. У ряді випадків особливості індивідуального розвитку дитини (напр., емоційні порушення) можуть потребувати створення особливих умов, що забезпечуватимуть реалізацію поставлених завдань. Ці умови та загальна характеристика суттєвих змін, які відбуваються в групі, також відображуються в ІОП. Важливим орієнтиром для педагога стає окреслення очікуваних результатів, його бачення перспектив розвитку та тих змін, що мають відбутися в ситуації підсиленої уваги до особливих потреб тієї чи іншої дитини. Співставлення цих намірів з отриманими пізніше об'єктивними досягненнями в роботі дозволяє визначити ефективність психолого-педагогічної роботи в цілому та встановити проблемні, малоефективні заходи з метою подальшої корекції ІОП та побудови їх на засадах максимально сприятливої взаємодії з дитиною.

3. Висновки

Отже, при вивченні індивідуально-психологічних особливостей розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО встановлено, що діти дошкільного віку з вищезазначених родин пережили психологічну травму, що потребує моніторингу їхнього психічного стану, надання їм спеціальної психолого-педагогічної допомоги, виявлення індивідуальних особливостей розвитку як позитивного, так і негативного характеру. Дослідження показало, що цим дітям притаманні певні позитивні властивості особистісного спрямування, це перш за все – турботливість, активність, патріотизм та відповідальність. Серед тривожних властивостей, притаманних цим дітям, – переважають порушення емоційної сфери (мінливість настрою, розсіяність, страхи, порушення сну, тривожність), когнітивної (розсіяність) та комунікативної (недовіра, агресивність, замкненість). Психічний стан цих дітей передбачає проведення спеціальної роботи, спрямованої на подолання наслідків психотравми, більшої уваги з боку дорослих, емоційної підтримки, налагодження

стосунків з оточуючими. Встановлено, що діти дошкільного віку з родин військовослужбовців зони АТО та внутрішньо переміщених осіб (ВПО) пережили стрес та посттравматичні стани, що вимагає постійного спостереження за цими дітьми та надання їм і їхнім сім'ям психолого-педагогічної допомоги за фактом звернення батьків, вихователів чи ініціативою самого психолога, особливо у профілактично-розвивальних цілях. Необхідна тісна взаємодія педагогів дитячого виховного закладу та фахівців психологічної служби для подолання негативних психологічних наслідків у дітей ДНЗ. Описана ситуація вимагає від персоналу ДНЗ більш уважного та чуйного ставлення до таких дітей; високого професіоналізму та додаткової теоретичної і практичної психолого-педагогічної підготовки для забезпечення профілактики і подолання наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя і втрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, насильства. Вирішення проблеми успішного виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і ВПО можливе шляхом комплексної реалізації індивідуального підходу та запровадження методики психолого-педагогічного супроводу з метою активізації їх духовного та творчого потенціалу, здібностей, соціально-морального, національно-патріотичного виховання.

Перспективами подальшого дослідження є вироблення інтегрованої методики психолого-педагогічного супроводу розвитку і виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та ВПО, а також її запровадження у системі професійної підготовки психологів та педагогів дошкільних закладів.

References:

1. Ильин Е.П. (2004). Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. СПб.: Питер. С. 554- 556.
2. Горностай П., Титаренко Т. (2001). Психология личности: словарь-справочник. К.: "Рута". 320 с.
3. Кіась А.В. (2009). Проблема копінг-поведінки в сучасних психологічних дослідженнях // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. Серія 12. № 22 (46). С. 13 - 20.
4. Крушельницька О.В. (2003). Методологія та організація наукових досліджень. К: Кондор, 2003. 192с.
5. Кузьменко В.У. (2005). Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. 354 с.
6. Ньюкомб Н. (2003). Развитие личности ребенка. 8 издание. СПб: Питер. 640с.

7. Рыбалка В.В. (2012). Материнские задатки, способности и таланты женской личности как главный витальный и духовный фактор развития одаренного ребенка / Психофізіологічні аспекти обдарованості: теорія і практика: матеріали науково-практичного семінару, 03 лютого 2012 р., м. Київ. К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012. 128 с.
8. Родіна Н.В. (2011). Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: монографія / Н.В.Родіна. О.: видавець Букаєв В.В. 364 с.
9. Теорія і практика дошкільної освіти в Україні: колективна монографія, [авт. колектив Борисова З.Н., Беленька Г.В., Богиніч О.Л., Голота Н.М., Кот Н.М., Кузьменко В.У. Левінець Н.В., Машовець М.А., Поніманська Т.І., Сухорукова Г.В., Шевчук А.С.]. К.: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2011. 232 с.

Transliteration of References:

1. Ilin E.P. (2004). Psihologiya individualnyh razlichij / E.P. Ilin. SPb.: Piter. S. 554- 556.
2. Gornostaj P., Titarenko T. (2001). Psihologiya lichnosti: slovar-spravochnik. K.: "Ruta". 320 s.
3. Kiias A.V. (2009). Problema kopinh-povedinky v suchasnykh psykhologichnykh doslidzhenniakh // Naukovyi chasopys NPU im. M.P. Drahomanova, 2009. Seriiia 12. № 22 (46). S. 13 - 20.
4. Krushelnytska O.V. (2003). Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen. K: Kondor, 2003. 192s.
5. Kuzmenko V.U. (2005). Rozvytok indyvidualnosti dytyny 3-7 rokiv. K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2005. 354 s.
6. Nyukomb N. (2003). Razvitie lichnosti rebenka. 8 izdanie. SPb: Piter. 640s.
7. Rybalka V.V. (2012). Materinskie zadatki, sposobnosti i talanty zhenskoj lichnosti kak glavnyj vitalnyj i duhovnyj faktor razvitiya odarennoho rebenka / Psihofiziologichni aspekti obdarovanosti: teoriya i praktika: materiali naukovopraktychnoho seminaru, 03 lyutogo 2012 r., m. Kiyiv. K.: TOV «Informacijni sistemi», 2012. 128 s.
8. Rodina N.V. (2011). Psykholohiia kopinh-povedinky: systemne modeliuvannia: monohrafiia / N.V.Rodina. O.: vydavets Bukaiev V.V. 364 s.
9. Teoriia i praktyka doshkilnoi osvity v Ukraini: kolektyvna monohrafiia, [avt. kolektyv Borysova Z.N., Bielienska H.V., Bohinich O.L., Holota N.M., Kot N.M., Kuzmenko V.U. Levinets N.V., Mashovets M.A., Ponimanska T.I., Sukhorukova H.V., Shevchuk A.S.]. K.: Kyivskyi un-t im. Borysa Hrinchenka, 2011. 232 s.

The Author

Vira Ulyanivna KUZMENKO
*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Deputy Dean for Scientific Work and
of International Cooperation, Faculty of Psychology,
National Pedagogical University named
after M.P. Drahomanova,
Kyiv, Ukraine
E-mail: vira@ukr.net*

Abstracts

ВІРА КУЗЬМЕНКО. Індивідуально-психологічні особливості розвитку та виховання дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та внутрішньо-переміщених осіб. Обґрунтовано актуальність дослідження індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО та переселенців. Здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень з проблем стресу та психологічних травм у дітей. Схарактеризовано етапи та методи діагностики. Презентовано результати діагностичного етапу дослідження, в яких визначено позитивні та тривожні особливості розвитку дітей з родин вказаної категорії. Доведено, що діти, які пережили психотравму, потребують емоційної підтримки дорослих, налагодження стосунків з однолітками, індивідуального підходу, змістовної взаємодії з батьками, активізації здібностей та духовного потенціалу. Представлена структура технології урахування індивідуальних особливостей розвитку дітей з родин учасників АТО та переселенців.

Ключові слова: діагностика, психотравма, переселенці, учасники АТО, стрес, фобії, індивідуальні особливості, розвиток, дошкільний вік, технологія урахування індивідуальних особливостей.

VIRA KUZMENKO. Indywidualno-psychologiczne cechy rozwoju i wychowania dzieci w wieku przedszkolnym z rodzin uczestników operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy i osób wewnętrznie przesiedlonych. Uzasadniono aktualność badań indywidualno-psychologicznych cech rozwoju dzieci w wieku przedszkolnym z rodzin uczestników operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy

i osób wewnątrznie przesiedlonych. Dokonano analizy teoretycznej badań naukowych dotyczących problematyki stresu i traumy psychicznej u dzieci. Scharakteryzowano etapy i metody diagnozy. Zaprezentowano wyniki etapu diagnostycznego badań, w którym zidentyfikowano pozytywne i niepokojące cechy rozwoju dzieci z rodzin wymienionych kategorii. Udowodniono, że dzieci, które doświadczyły traumy psychicznej, potrzebują wsparcia emocjonalnego ze strony dorosłych, nawiązania relacji z rówieśnikami, indywidualnego podejścia, pogłębionej interakcji z rodzicami, aktywizacji zdolności i potencjału duchowego. Przedstawiono strukturę technologii uwzględniającej indywidualne cechy rozwoju dzieci z rodzin uczestników operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy i osób wewnątrznie przesiedlonych.

Słowa kluczowe: diagnoza, trauma psychologiczna, osoby wewnątrznie przesiedlone, uczestnicy operacji antyterrorystycznej na Wschodzie Ukrainy, stres, fobie, cechy indywidualne, rozwój, wiek przedszkolny, technologia uwzględniania cech indywidualnych.

* Матеріал підготовлено у 2017 році (коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України) і вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї «“ПІТСР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна) (Ред.)